

TURKIYA TARIXSHUNOSLIGIDA TURKISTON JADIDCHILIGI MUAMMOSINING O‘RGANILISHI (XX– XXI ASRLAR BOSHI)

Salimov Samandar

TDSHU o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligi muammosining o‘rganilishi IMRAD modeli asosida tahlil qilindi. Tadqiqotning manbaviy asosini Turkiya universitetlarida tayyorlangan dissertatsiyalar va ularda keltirilgan ilmiy xulosalar tashkil etadi. Maqsad – turk ilmiy muhitida jadidchilik qanday tushuntirilgani, qaysi yo‘nalishlar ustuvor bo‘lgani va Turkiston jadidlarining ta‘lim, din, adabiyot, siyosat va ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘rni qanday talqin etilganini ochishdan iborat. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligi dastlab “usuli jadid” maktablari va Ismoil Gaspirali ta‘siri doirasida talqin qilingan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlarda Behbudiy, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Yosh buxoroliklar, matbuot, milliy uyg‘onish, diniy isloh va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot masalalari bilan bog‘liq kompleks harakat sifatida baholangan. Maqolada har bir asosiy fikr sahifasi ko‘rsatilgan satr osti iqtiboslari bilan berildi.

Kalit so‘zlar: *Turkiya tarixshunosligi, Turkiston jadidchiligi, usuli jadid, Behbudiy, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Yosh buxoroliklar, diniy isloh, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot.*

ABSTRACT

The article analyzes the study of the problem of Turkestan Jadidism in Turkish historiography based on the IMRAD model. The source basis of the study is dissertations prepared at Turkish universities and the scientific conclusions presented in them. The aim is to reveal how Jadidism was explained in the Turkish scientific environment, which directions were prioritized, and how the role of Turkestan Jadids in education, religion, literature, politics, and socio-economic life was interpreted. The results show that, while Turkestan Jadidism in Turkish historiography was initially interpreted within the framework of the "usuli jadid" schools and the influence of Ismail Gaspirali, in subsequent studies it was evaluated as a complex movement related to Behbudi, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Young Bukhara people, the press, national revival, religious reform, and socio-economic development. Each main idea in the article is given with footnotes indicating the page.

Keywords: *Turkish historiography, Turkestan Jadidism, Usuli Jadid, Behbudi, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Young Bukhara people, religious reform, socio-economic development.*

KIRISH

Turkiston jadidchiligi XX asr boshlarida mintaqaning ma’rifiy, diniy, siyosiy va ijtimoiy hayotini tubdan o’zgartirishga intilgan harakatlardan biri sifatida tarixshunoslikda alohida o’rin tutadi. Bu harakatni faqat “yangi usul maktablari” bilan cheklash uning ichki mazmunini tor qiladi. Chunki jadidlar maktab, darslik, matbuot, teatr, jamiyat, xayriya, siyosiy tashkilot va milliy muxtoriyat g’oyasi orqali xalqni uyg’otishga harakat qilganlar. Turkiya ilmiy muhitida bu masala, bir tomondan, umumturkiy modernizatsiya va Idil-Ural jadidchiligi bilan, ikkinchi tomondan, Turkistonning mustamlaka sharoitidagi milliy uyg’onishi bilan bog’lab o’rganilgan. İzzetullah Zeki dissertatsiyasida Turkistonning ilm va madaniyat markazi sifatidagi tarixiy mavqei, keyinchalik medresalarda taqlidchilik va sharhchilik kuchaygani, rus va ingliz mustamlakachiligi sharoitida ulamolar va ziyolilar isloh yo’llarini izlagani ta’kidlanadi.¹

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundaki, Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligi bir vaqtning o’zida turk dunyosi birligi, islomiy islohot, maorif modernizatsiyasi, mustamlakachilikka qarshi kurash va sovet repressiyalari kontekstida talqin qilinadi. Zakhitbek Israilov ishida jadidchilik “ta’lim, ijtimoiy, madaniy, diniy va siyosiy sohalarda jamiyatni isloh qilish”ga qaratilgan harakat sifatida tavsiflanadi; muallif Behbudiy, Fitrat va Munavvar Qori kabi namoyandalarning diniy fikrini tahlil qiladi.² Aslı İşbilir esa jadidchilikni faqat ma’naviy yoki adabiy harakat emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot dasturiga ega bo’lgan ma’rifiy modernizatsiya sifatida ko’radi.³

Mazkur maqolaning ilmiy muammosi quyidagicha belgilandi: Turkiya tarixshunosligi Turkiston jadidchiligini qaysi mavzular, shaxslar, manbalar va metodologik nuqtai nazarlar orqali o’rgangan? Ushbu savolga javob berish uchun maqolada mavjud turk tadqiqotlari tarixiy-manbaviy va mazmuniy tahlil qilindi. Maqsad – Turkiya tarixshunosligidagi asosiy yo’nalishlarni aniqlash, ularning kuchli va cheklangan jihatlarini ko’rsatish hamda Turkiston jadidchiligini o’rganishdagi keyingi vazifalarni belgilashdir.

¹ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi. Konya, 2014. PDF-6. 5–6.

² Zakhitbek Israilov. Türkistan Ceditçilerinin Dini Düşüncesi. Doktora Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi. Bursa, 2023. PDF-6. 6–7.

³ Aslı İşbilir. Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi. Kırıkkale, 2022. PDF-6. 5–6.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiallari sifatida Turkiya universitetlarida tayyorlangan oltita ish tanlandi. Birinchi guruhga jadidchilikning kelib chiqishi, Gaspirali ta'siri, Behbudiy va Munavvar Qori faoliyatini o'rgangan İzzetullah Zeki dissertatsiyasi kiradi. Unda muallif O'zbekistondagi manbalarga yetishganini, Turkiyada nashr etilmagan Behbudiy va Munavvar Qori asarlarini ham tadqiqotga jalb etganini alohida qayd etadi.⁴ Ikkinchi guruhni Fitratning adabiy merosi va jadidchilik izlarini o'rgangan Samet Ali Yıldız ishi tashkil qiladi; bu tadqiqot Fitratni zamonaviy o'zbek adabiyoti va tili shakllanishidagi muhim shaxs sifatida talqin etadi.⁵ Uchinchi guruhda Halim Taşkaya Abdurrauf Fitrat va Yosh buxoroliklar jamiyatini siyosiy-tarixiy jarayon sifatida tahlil qiladi; unda Istanbuldagi tahsil, Dorulfunun, "Ta'oruf-i Muslimin" jurnali va Ittihad va taraqqiy muhitiga aloqalar maxsus ko'rsatiladi.⁶

To'rtinchi manba – Aslı İşbilir tomonidan yozilgan "Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri" dissertatsiyasi bo'lib, unda jadidchilikning iqtisodiy mustaqillik, inson kapitali, xotin-qizlar huquqi, savdo va sanoat, qishloq xo'jaligi hamda turkiy respublikalar bilan aloqalarga ta'siri tahlil qilinadi. Beshinchi manba – Zakhitbek Israilov doktorlik ishi; u jadidlarning diniy tafakkuri, ta'lim islohi va qadimchilikka munosabatini ko'rsatadi. Oltinchi manba sifatida İbrahim Maraşning İdil-Ural jadidchiligi haqidagi doktorlik dissertatsiyasi kontekstual asos sifatida olindi; fayl skaner shaklida bo'lgani uchun undan asosan bibliografik va yo'nalishni belgilash maqsadida foydalanildi.⁷

Metodologik jihatdan maqolada tarixshunoslik tahlili, manbalarni qiyosiy o'qish, mavzular bo'yicha kodlash va IMRAD tuzilmasi qo'llanildi. Har bir dissertatsiyadagi asosiy ob'ekt, davriy chegara, manba bazasi, tadqiqot yo'nalishi va ilmiy xulosalar alohida ko'rib chiqildi. Iqtiboslar "PDF-bet" ko'rinishida berildi, chunki taqdim etilgan elektron fayllarda ichki rim raqamli sahifalar va asosiy matn sahifalari bir-biridan farq qiladi. Shu tarzda havolalarni qayta tekshirish osonlashadi.

NATIJALAR

Turkiya tarixshunosligida jadidchilik tushunchasi birinchi navbatda "yangi" ma'nosini beruvchi "jadid" va maorif islohini anglatuvchi "usuli jadid" atamaları orqali izohlanadi. Zeki bu atamaning lug'aviy ma'nosi "eskining ziddi, yangi"

⁴ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi. PDF-6. 7–8.

⁵ Samet Ali Yıldız. Abdurrauf Fitrat'ın Roman ve Hikayelerinde Ceditçilik İzleri. Yüksek Lisans Tezi. Kastamonu Üniversitesi. Kastamonu, 2022. PDF-6. 3–4.

⁶ Halim Taşkaya. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 2015. PDF-6. 3–6.

⁷ İbrahim Maraş. İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850–1917). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara, 2000. PDF-6. 1–4. Ушбу PDF сканер шаклида бўлгани учун мақолада асосан контекстуал манба сифатида фойдаланилди.

ekanini, “tajdid” esa yangilanish va avvalgi sof holatga qaytarish mazmuniga ega ekanini ta’kidlaydi. Unga ko’ra, “usuli jadid” dastlab ta’limdagi yangilanishni anglatgan bo’lsa-da, Ismoil Gaspirali faoliyatidan keyin Qrim, Rossiya, Sibir va Turkiston musulmon turklari bilan bog’liq keng harakat nomiga aylangan.⁸ Bu hol Turkiya tarixshunosligida jadidchilikni bir vaqtning o’zida maorifiy, diniy va siyosiy-ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilishga asos bo’lgan.

Aslı İşbilir mazkur harakatni XIX asrda Rossiya turklari orasida vujudga kelgan, Gaspirali muhim hissa qo’shgan, ortda qolishga qarshi yechim izlagan ma’rifiy harakat sifatida baholaydi. Uning talqinida jadidchilik ta’lim va madaniyat sohasida boshlanib, qisqa muddatda iqtisodiy va siyosiy sohalarda ham o’zini namoyon qilgan, shu sababli “sotsioekonomik” mazmun kasb etgan.⁹ Bu yondashuv Turkiya tarixshunosligidagi muhim burilishni ko’rsatadi: jadidchilik faqat maktab islohi emas, balki jamiyatni modernizatsiya qilish dasturi sifatida ko’rilmogda.

Zakhitbek Israilov esa jadidchilikning boshlanish sanasi masalasida tarixshunoslikda yagona fikr yo’qligini ko’rsatadi. Ayrim tadqiqotchilar 1884 yilgi Bog’chasaroy maktabiga urg’u bersa, boshqalari bu harakat ildizlarini Husayn Fayzxonov, Abdunnosir Kursaviy va Shihobiddin Marjoniy kabi islohchi ulamolargacha olib boradi. Shu bilan birga, muallif “jadidchi” deganda Rossiya va Turkiston turklari orasida yangilikka ochiq, o’z jamiyatidagi qoloqlikdan norozi bo’lgan va uni o’zgartirishga intiladigan ziyolilar tushunilganini ta’kidlaydi.¹⁰ Demak, Turkiya tarixshunosligida jadidchilikning xronologiyasi 1884 yil bilan cheklanmaydi; u diniy isloh, maorif tajdidi va mustamlakachilikka javob reaksiyasi orqali chuqurroq tarixiy ildizlarga bog’lanadi.

Turkiya tadqiqotlarida Turkiston jadidchiligi ko’p hollarda markaziy shaxslar orqali yoritiladi. Zeki dissertatsiyasida Behbudiy va Munavvar Qori jadidchilikning ikki asosiy qutbi sifatida talqin qilinadi. Muallifning xulosasiga ko’ra, Gaspirali “Tarjumon” gazetasi va Turkiston safarlari orqali bu muhitga ta’sir ko’rsatgan; Behbudiy 1903 yilda Samarqandda yangi usul maktabini ochgan, Munavvar Qori esa Toshkentdagi jadid harakatining yetakchilaridan bo’lgan. Muhim jihat shundaki, ular faqat maktab ochish bilan cheklanmagan, balki darslik va maqolalar yozgan, gazeta-jurnal chiqargan, matbaa va shirkatlar tashkil etgan, o’quvchilarni bepul o’qitish va xorijga yuborish uchun jamiyat va vaqflar tuzgan, hatto Turkiston muxtoriyati g’oyasigacha borgan.¹¹

⁸ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi. PDF-6. 21–22.

⁹ Aslı İşbilir. Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri. PDF-6. 5, 145–148.

¹⁰ Zakhitbek Israilov. Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi. PDF-6. 37–38.

¹¹ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi. PDF-6. 7–8.

Israilov Behbudiy va Munavvar Qorini diniy va maorifiy islohnning markaziy namoyandalari sifatida ko‘radi. Uning ma‘lumotlariga ko‘ra, Gaspirali 1893 yilda Turkistonga safari davomida ta‘lim islohi haqidagi fikrlarini targ‘ib qilgan; 1901 yilda Munavvar Qori Toshkentda, ikki yil o‘tib Behbudiy Samarqandda yangi usul maktablarini ochgan.¹² Bu ma‘lumotlar Turkiya tarixshunosligida “jadid maktabi” va “jadid shaxsi” o‘zaro ajralmas kategoriyalar sifatida o‘rganilishini ko‘rsatadi.

Abdurauf Fitrat mavzusi Turkiya tarixshunosligida alohida yo‘nalishga aylangan. Taşkaya Fitratni 1909 yilgacha Buxoroda yashagan, so‘ng Istanbulga o‘qishga kelgan, 1909–1913 yillarda Dorulfununda tahsil olgan va Istanbulda Yosh buxoroliklar jamiyati bilan aloqada bo‘lgan ziyoli sifatida ko‘rsatadi. Muallif Fitratning Ittihad va taraqqiy a‘zolari, islomchilik, g‘arbhilik va turkchilik oqimlari, “Ta‘oruf-i Muslimin” jurnali bilan munosabatini uning keyingi siyosiy-ma‘rifiy faoliyatini tushuntiruvchi omil sifatida talqin qiladi.¹³ Bu nuqta juda muhim: Turkiya tarixshunosligi Fitratni faqat Buxoro yoki O‘zbekiston adabiyoti doirasida emas, balki Istanbul intellektual muhiti bilan bog‘langan transmilliy jadid sifatida o‘rganadi.

Fitratning Istanbulga yuborilishi Yosh buxoroliklar harakatining tashkillanish jarayoni bilan ham bog‘langan. Taşkaya ma‘lumotlarida 1908 yilda “Buxoro-i Sharif” shirkati usuli jadidni o‘rganish uchun Bog‘chasaroy va Istanbulga kishilar yuborgani, 1909 yil 18 iyulda “Tarbiya-i atfol” nomli yashirin tashkilot tuzilgani va uning asosiy maqsadi Istanbulga talaba yuborish bo‘lgani ko‘rsatiladi.¹⁴ Bu ma‘lumotlar Turkiya tarixshunosligida Buxoro jadidchiligi siyosiylashuvining ilk bosqichlari ta‘lim migratsiyasi va xorijda o‘qish bilan bog‘liq talqin etilishini ko‘rsatadi.

Samet Ali Yıldız esa Fitratni adabiy matnlar orqali tahlil qiladi. Uning fikricha, Fitrat jadid g‘oyasining maqsadlarini asarlarida yoritib, jamiyatda kutilgan ongni uyg‘otishni istagan; “Yurt qayg‘usi”, “Munozara” va boshqa matnlarida milliy uyg‘onish, Vatan, Turon, bilim va isloh mavzulari markazga chiqadi.¹⁵ Shuning uchun Turkiya tarixshunosligida Fitrat ikki qiyofada namoyon bo‘ladi: siyosiy jadid va adabiy-ma‘rifiy jadid.

Turkiya tadqiqotlarida jadidchilikning institusional bazasi – yangi usul maktablari, darsliklar, teatr, matbuot, xayriya jamiyatlari va siyosiy tashkilotlar orqali o‘rganiladi. Zeki Behbudiyning Samarqandda usuli jadid maktablari uchun din va dunyoviy fanlarga oid darsliklar yozganini, “Padarkush” pesasi orqali teatrni xalqni

¹² Zakhitbek Israilov. Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi. PDF-6. 133–134.

¹³ Halim Taşkaya. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. PDF-6. 16–21.

¹⁴ Halim Taşkaya. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. PDF-6. 17–18, 59–61.

¹⁵ Samet Ali Yıldız. Abdurrauf Fitrat’ın Roman ve Hikayelerinde Ceditçilik İzleri. PDF-6. 43, 48–50, 69–79.

uyg'otish vositasiga aylantirganini, "Tarixi islom" va boshqa asarlarini jadid maktablari ehtiyojiga mos ravishda tayyorlaganini ko'rsatadi.¹⁶ Bu talqinda jadidchilik maktab devorlari bilan cheklanmaydi; u ijtimoiy kommunikatsiyaning yangi shakllarini yaratadi.

Buxoro holatida Taşkaya an'anaviy ta'lim muassasalarining kuchliligini alohida ko'rsatadi: Buxoroda vaqflar hisobidan moliyalashtirilgan 180 madrasa va 1800 maktab mavjud bo'lgani, ularda o'n minglab talabalar o'qigani haqidagi ma'lumotlar beriladi.¹⁷ Shuning uchun usuli jadid maktablari Buxoroda kuchli muqovimatga uchragan. An'anaviy ta'lim tizimi qanchalik keng va ta'sirli bo'lsa, jadid islohi shunchalik keskin ijtimoiy bahsga aylangan.

Taşkaya talqinida Buxorodagi jadidchilik dastlab Turkistondagi umumiy jadidchilikka o'xshash maorifiy harakat sifatida paydo bo'lgan, ammo Amir Olimxon davrida siyosiy tus olib, "Yosh buxoroliklar" nomi bilan yuritila boshlagan. Maktablarning yopilishi harakatni yashirin faoliyatga majbur qilgan, bu esa uning siyosiy lashuvini tezlashtirgan.¹⁸ Bunday yondashuv Turkiya tarixshunosligida maorif islohi va siyosiy tashkilotlanish o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

XXI asr boshlariga kelib Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot dasturi sifatida ham o'rganila boshladi. İşbilir jadidchilikning bosqichlarini "ijtimoiy tuzum tanqidi va sotsiomadaniy isloh izlanishlari", "rus imperiazmidan qutulish va milliy mustaqillik ideali", "1917 yildan keyingi sotsialistik yo'nalishli jadid fikri" kabi qismlarda ko'radi. Uning ishida iqtisodiy mustaqillik, mulk huquqi, ijtimoiy tabaqalanish, inson kapitali, qishloq xo'jaligi, sanoat, savdo va xotin-qizlar maqomi jadidchilikning alohida tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi.¹⁹ Bu turk tarixshunosligida jadidchilikni modernizatsiya nazariyalari bilan bog'lashga xizmat qiladi.

Ishbilir ma'lumotlarida XX asr boshlarida Turkistonda chiqqan gazetalar va jurnallar – "Turon", "Ulfat", "Vaqt", "Sadoi Turkiston", "Ulug' Turkiston", "Yosh Turkiston", "Oyna", "Molla Nasriddin" va boshqalar – rusiya turklarining huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va mustaqillikka oid talablarini ifoda etgan minbarlar sifatida ko'rsatiladi.²⁰ Bu jihat tarixshunoslikda matbuotni jadidchilikning "fikir maydoni" sifatida baholashga asos bo'ladi.

¹⁶ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi. PDF-6. 75–76, 85, 93.

¹⁷ Halim Taşkaya. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. PDF-6. 59–61.

¹⁸ Halim Taşkaya. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. PDF-6. 61–62, 90–101.

¹⁹ Ash İşbilir. Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri. PDF-6. 143–145, 154–159, 175–176.

²⁰ Ash İşbilir. Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri. PDF-6. 175–176, 189–203.

Diniy tafakkur yoʻnalishida Israilov jadidlarni anʻanaviy diniy taʼlimni inkor etuvchilar emas, balki uni zamon talablariga moslashtirishni istagan islohcilar sifatida talqin qiladi. Uning tahlilida Kursaviy, Marjoniy va Gaspirali merosi orqali jadidlar dinga “isloh”, taʼlimga “metod va dastur yangilanishi”, jamiyatga esa “uygʻonish” nuqtai nazaridan yondashganlar.²¹ Bu yerda muhim farq bor: Turkiya tarixshunosligi jadidchilikni sekulyarlashuvning oddiy namunasi emas, balki diniy-ilmii uygʻonishga asoslangan modernizatsiya sifatida koʻradi.

Israilov Behbudiyning til masalasidagi qarashlarini ham keltiradi: Behbudiy Turkiston maktablarida ham turkiy, ham forsiy til oʻqitilishini zarur deb bilgan, Gaspirali esa rus tilini ham dasturga kiritishni islohot taraqqiyoti uchun muhim hisoblagan.²² Bu maʼlumot Turkiya tadqiqotlarida jadidlarning til siyosati bir xil emas, balki mintaqaviy sharoit va amaliy ehtiyojlarga mos boʻlganini koʻrsatadi.

Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligini oʻrganishning eng muhim xususiyatlaridan biri Istanbulni intellektual aloqa markazi sifatida koʻrsatishdir. Taʼşkaya Fitratning Istanbulda “Munozara”, “Sayha” va “Bayonoti sayyohi hindiy” kabi asarlarini nashr etganini, bu asarlar Vatan, huquq va ozodlik kurashining fikriy zaminini tayyorlaganini taʼkidlaydi.²³ Shuningdek, Fitratning Muhammad Abduh, Jamoliddin Afgʻoniy, Shihobiddin Marjoniy va Gaspirali taʼsirida islomiy isloh gʻoyalarini oʻzlashtirgani ham Istanbul muhitining rolini koʻrsatadi.

Zeki va Israilov ishlarida ham Turkiya va Usmoniy muhiti bilan aloqalar bor: jadidlar Gaspirali orqali umumturkiy til va madaniy birlik gʻoyasiga yaqinlashgan, Usmoniy yurtidagi siyosiy harakatlar esa “Yosh buxoroliklar”, “Yosh xivaliklar” va “Yosh turkistonliklar” kabi nomlanishlarga taʼsir koʻrsatgan.²⁴ Demak, Turkiya tarixshunosligi Turkiston jadidchiligini “ichki” mahalliy jarayon sifatida emas, balki Idil-Ural, Qrim, Usmoniy, Misr va Yevropa bilan aloqador transmilliy intellektual tarmoq sifatida talqin qiladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligini oʻrganish bir necha yoʻnalishda shakllanganini koʻrsatadi. Birinchi yoʻnalish – biografik-tarixiy yondashuv. Bu yoʻnalishda Behbudiy, Munavvar Qori va Fitratning hayoti, asarlari, safarlari, maktab va matbuot faoliyati orqali umumiy harakat yoritiladi. Ikkinchi yoʻnalish – maorifiy-islohiy yondashuv; unda “usuli jadid” maktablari, darslik, oʻqitish metodi va qadimchilik bilan bahs markaziy oʻrin tutadi. Uchinchi yoʻnalish –

²¹ Zakhitbek Israilov. *Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi*. PDF-6. 75–76, 133–136, 139.

²² Zakhitbek Israilov. *Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi*. PDF-6. 136, 139.

²³ Halim Taʼşkaya. *Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti*. PDF-6. 18, 21, 40.

²⁴ İzzetullah Zeki. *Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi*. PDF-6. 5–8; Zakhitbek Israilov. *Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi*. PDF-6. 37–38.

adabiy-g'oyaviy yondashuv; unda Fitrat va boshqa jadidlarning she'r, roman, hikoya va dramalari milliy uyg'onish manbai sifatida tahlil qilinadi. To'rtinchi yo'nalish – diniy tafakkur; unda jadidchilik islomiy isloh, medresa tanqidi va diniy bilimni zamonaviy fanlar bilan uyg'unlashtirish dasturi sifatida tushuntiriladi. Beshinchi yo'nalish – ijtimoiy-iqtisodiy yondashuv; unda jadidchilik taraqqiyot, inson kapitali, iqtisodiy mustaqillik va turk dunyosi hamkorligi bilan bog'lanadi.

Bu yo'nalishlarning har biri Turkiston jadidchiligi haqidagi tasavvurni boyitadi, ammo ayrim cheklovlar ham mavjud. Birinchidan, Turkiya tadqiqotlarida ba'zan jadidchilikning turkiy birlik va mustaqillikka olib boruvchi tomoni kuchli urg'u bilan beriladi; bu esa harakat ichidagi ziddiyatlar, mahalliy farqlar, shaxsiy pozisiyalar va taktik kelishuvlarni yetarli darajada ochmasligi mumkin. Ikkinchidan, Turkiyada yozilgan ayrim ishlar dissertatsiya janrida bo'lgani uchun ularda manbalarning qayta ishlanishi, tarjimalar va ikkinchi darajali adabiyotlarga suyanish hollari ko'p uchraydi. Uchinchidan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xiva muhitlari o'rtasidagi farqlar doim ham alohida ajratilmaydi.

Shu bilan birga, Turkiya tarixshunosligining kuchli tomoni shundaki, u Turkiston jadidchiligini faqat sovet davridagi sinfiy yoki "burjua millatchiligi" qolipida emas, balki maorif, din, millat, adabiyot va iqtisodiyot kesishmasida tahlil qiladi. Işbilirning Turkiyada jadid fikri aks-sadosi va turkiy respublikalar bilan aloqalarga bag'ishlangan qismi bu yo'nalishning XXI asr boshida kengayganini ko'rsatadi.²⁵ Yıldızning Fitrat asarlarini adabiy tahlili esa jadidchilik g'oyalarining badiiy matnda qanday yashirin yoki ochiq ifodalanganini ko'rsatishga xizmat qiladi.²⁶

Tarixshunoslik nuqtai nazaridan yana bir muhim kuzatuv – Yosh buxoroliklar masalasida Turkiya tadqiqotlari maorifdan siyosatga o'tish mexanizmini yaxshi ko'rsatadi. Taşkayaning "Tarbiya-i atfol" tashkiloti, talabalarni Istanbulga yuborish va keyinchalik Buxoro siyosiy hayotiga ta'sir ko'rsatish haqidagi ma'lumotlari jadidchilikning tashkiliy infratuzilmasini ochib beradi.²⁷ Zekining Behbudiy va Munavvar Qori haqidagi xulosalari esa maktab, matbuot, xayriya, teatral sahna va muxtoriyat g'oyasi bir butun harakat tarkibiy qismlari bo'lganini ko'rsatadi.²⁸

Turkiya tarixshunosligi uchun keyingi vazifalar quyidagilardan iborat: birinchidan, Turkiston jadid matbuotini – "Oyna", "Sadoi Turkiston", "Ulug' Turkiston", "Turon" kabi nashrlarni – bevosita raqamli korpus sifatida o'rganish; ikkinchidan, turk, o'zbek, tojik, rus va fors tillaridagi manbalarni qiyosiy tahlil qilish; uchinchidan, jadidchilikdagi diniy isloh va milliy davlatchilik g'oyalarining o'zaro

²⁵ Ashl İşbilir. Ceditizmin Sosyoekonomik Etkileri. PDF-6. 203–205.

²⁶ Samet Ali Yıldız. Abdurauuf Fitrat'in Roman ve Hikayelerinde Ceditçilik İzleri. PDF-6. 93–99.

²⁷ Halim Taşkaya. Abdurauuf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. PDF-6. 59–62.

²⁸ İzzetullah Zeki. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi. PDF-6. 84–85, 101.

munosabatini arxiv materiallari asosida aniqlash; to'rtinchidan, Istanbul, Qozon, Bog'chasaroy, Buxoro va Toshkent o'rtasidagi talabalar, matbuot va kitob aylanmasini tarmoq tahlili asosida qayta qurish. Israilov ta'kidlaganidek, XIX asr oxirida Turkiston ta'lim tizimi yodlashga asoslangan shaklga kirib, ilmiy taraqqiyotga imkoniyat bermay qolganini jadidlar anglab yetgan; shuning uchun metod va dastur jihatidan zamon talablariga javob beradigan maktablarni kengaytirishni maqsad qilganlar.²⁹

XULOSA

Turkiya tarixshunosligida Turkiston jadidchiligi muammosining o'rganilishi bir necha bosqichda va bir necha mavzuviy yo'nalishda shakllangan. Idil-Ural va Gaspirali markazli tadqiqotlar jadidchilikning umumiy nazariy va tarixiy asosini bergan bo'lsa, keyingi ishlar Behbudiy, Munavvar Qori, Fitrat va Yosh buxoroliklar misolida Turkistonning mahalliy tajribasini ochishga intildi. XXI asr boshlariga kelib Turkiya ilmiy muhitida jadidchilik ta'lim islohi, diniy tafakkur, milliy adabiyot, siyosiy tashkilotlanish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni birlashtirgan kompleks modernizasion harakat sifatida talqin qilinmoqda.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Turkiya tarixshunosligidagi eng muhim xulosa shundan iboratki, Turkiston jadidchiligi maktab islohidan boshlangan bo'lsa-da, tez orada milliy o'zlikni anglash, mustaqillik, matbuot, adabiyot, teatr, xotin-qizlar masalasi, iqtisodiy mustaqillik va turkiy hamkorlik g'oyalari bilan bog'langan. Işbilir jadidchilikni jamiyatning moddiy va ma'naviy taraqqiyotini birgalikda ko'zlagan harakat sifatida baholaydi; bu xulosa Turkiya tarixshunosligida jadidchilikning keng tushunilishiga dalildir.³⁰

Shu asosda maqola quyidagi umumiy takliflarni ilgari suradi: Turkiya tarixshunosligidagi mavjud tadqiqotlarni o'zbek, rus va mahalliy arxiv manbalari bilan qayta solishtirish; jadid matbuotini raqamlashtirilgan korpus asosida tahlil qilish; Behbudiy, Munavvar Qori va Fitrat atrofidagi shaxslar tarmog'ini alohida ma'lumotlar bazasiga aylantirish; Istanbul–Buxoro–Toshkent–Samarqand intellektual aloqalarini talabalar, nashrlar va jamiyatlar kesimida qayta tiklash zarur. Ana shu yo'nalishlar Turkiya tarixshunosligi bilan O'zbekiston manbashunosligi o'rtasidagi ilmiy muloqotni kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. İşbilir, Aslı. Cedidizmin Sosyoekonomik Etkileri. Yüksek Lisans Tezi. – Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022. – 241 s.

²⁹ Zakhitbek Israilov. Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi. PDF-6. 139.

³⁰ Aslı İşbilir. Cedidizmin Sosyoekonomik Etkileri. PDF-6. 5–6, 203–205.

2. Israilov, Zakhitbek. Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi. Doktora Tezi. – Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023. – 190 s.
3. Maraş, İbrahim. İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850–1917). Doktora Tezi. – Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000. – 279 s. (PDF skaner nusxa).
4. Taşkaya, Halim. Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti. Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. – 198 s.
5. Yıldız, Samet Ali. Abdurrauf Fıtrat'ın Roman ve Hikayelerinde Ceditçilik İzleri. Yüksek Lisans Tezi. – Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022. – 111 s.
6. Zeki, İzzetullah. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği. Yüksek Lisans Tezi. – Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. – 135 s.